

ODPOWIEDZIALNOŚĆ KARNA NIELETNICH W STAROŻYTNYM RZYMIE

WOJCIECH J. KOSIOR*

DOI: 10.26399/iusnovum.v20.2.2026.17/wj.kosior

STRESZCZENIE

W 2022 roku uchwalono ustawę o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich. Wprowadziła ona nowe granice wiekowe determinujące odpowiedzialność nieletnich za czyny karalne. W prowadzonej debacie publicznej na temat tych regulacji zabrakło argumentów historyczno-prawnych. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie zasad ponoszenia odpowiedzialności karnej w prawie rzymskim, ze szczególnym uwzględnieniem nieletnich. Badania przeprowadzono na zachowanym materiale źródłowym, bazując na metodzie dogmatycznej, która zakłada logiczno-językową analizę tekstu źródłowego z uwzględnieniem zasad wykładni, oraz metodzie historyczno-prawnej, służącej ukazaniu genezy i rozwoju danej instytucji. W wyniku przeprowadzonych analiz można zauważyć, że w prawie rzymskim większe znaczenie dla odpowiedzialności karnej miały: świadomość sprawcy i jego zrozumienie popełnionego czynu niż tylko samo automatyczne przekroczenie granicy wiekowej. Zaprezentowane rozważania mają znaczenie nie tylko dla historii prawa, ale także stanowią – dotychczas pominięty – głos w dyskusji na temat odpowiedzialności karnej nieletnich we współczesnym prawie polskim.

Słowa kluczowe: odpowiedzialność karna, wiek, prawo rzymskie, nieletni

CRIMINAL LIABILITY OF JUVENILES IN ANCIENT ROME

ABSTRACT

In 2022, the Act on the Support and Rehabilitation of Juveniles was enacted. It introduced new age limits determining the responsibility of minors for criminal acts. In the ongoing public debate on these regulations, legal-historical arguments have been lacking. The aim of this

* dr, adiunkt w Zakładzie Prawa Rzymskiego Instytutu Nauk Prawnych Uniwersytetu Rzeszowskiego (Polska), prokurator Prokuratury Rejonowej dla miasta Rzeszów, e-mail: wkosior@ur.edu.pl, ORCID: 0000-0002-4710-4523

article is to present the principles of criminal responsibility in Roman law, with particular focus on juveniles. The research was carried out on preserved source material using the dogmatic method, which presupposes a logical-linguistic analysis of the source text, taking into account the principles of interpretation, and the historical-legal method, which serves to show the genesis and development of the institution in question. The analyses carried out show that, in Roman law, the perpetrator's awareness and understanding of the act committed were of greater importance for criminal responsibility than merely having automatically crossed a particular age threshold. The considerations presented are not only significant for the history of law, but also constitute a – hitherto neglected – voice in the discussion on the criminal responsibility of minors in contemporary Polish law.

Keywords: criminal responsibility, age, Roman law, juvenile

UWAGI WSTĘPNE

W dniu 9 czerwca 2022 roku została uchwalona Ustawa o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich (Dz.U. z 2022 r., poz. 1700), która zastąpiła wcześniej obowiązującą Ustawę z dnia 26 października 1982 roku o postępowaniu w sprawach nieletnich (Dz.U. z 2018 r., poz. 969, oraz z 2022 r., poz. 1700). Jedną z wielu zmian, które przyniosła, było wprowadzenie nowych zasad odpowiedzialności dla nieletnich, m.in. poprzez ustanowienie nowych granic wiekowych, od przekroczenia których nieletni może zostać pociągnięty do takiej odpowiedzialności.

W świetle uregulowań ustawy o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich status nieletnich mają trzy różne grupy wiekowe dzieci i młodzieży. W zakresie postępowania w sprawach o demoralizację – status nieletniego mają osoby, które wykazują przejawy demoralizacji po ukończeniu 10. roku życia, a przed uzyskaniem pełnoletniości. W zakresie postępowania w sprawach o czyn karalny – status nieletniego mają osoby, które dopuściły się takiego czynu w okresie między 13. a 17. rokiem życia. W zakresie wykonywania środków wychowawczych, środka leczniczego lub środka poprawczego – status nieletniego mają osoby, względem których sąd orzekł taki środek, nie dłużej jednak niż do dnia odpowiadającego dacie 21. urodzin, chyba że ustawa stanowi inaczej¹.

Niemal równolegle z wprowadzeniem nowej ustawy regulującej odpowiedzialność nieletnich, bo w dniu 7 lipca 2022 roku, uchwalono Ustawę o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2022 r., poz. 2600; z dnia 13.12.2022), na mocy której zmieniono treść art. 10 k.k., stanowiącego o granicach wiekowych odpowiedzialności karnej.

Niezmienna pozostała reguła, że na zasadach określonych w Kodeksie karnym odpowiada ten, kto popełnia czyn zabroniony po ukończeniu 17 lat. Rozszerzono jednak katalog przestępstw, za które nieletni ponosi odpowiedzialność karną po ukończeniu 15 lat. Tym samym taki nieletni może odpowiadać na zasadach określonych w Kodeksie karnym, jeżeli okoliczności sprawy oraz stopień rozwoju

¹ V. Konarska-Wrzosek, *Komentarz do art. 1, w: Wspieranie i resocjalizacja nieletnich. Komentarz*, red. P. Górecki, P. Kobes, V. Konarska-Wrzosek, Warszawa 2023, art. 1 / teza 1 (e-LEX).

sprawcy, jego właściwości i warunki osobiste za tym przemawiają, a w szczególności jeżeli poprzednio stosowane środki wychowawcze lub poprawcze okazały się bezskuteczne, w przypadku gdy dopuścił się czynu zabronionego określonego w art. 134, art. 148 § 1, 2 lub 3, art. 156 § 1 lub 3, art. 163 § 1 lub 3, art. 166, art. 173 § 1 lub 3, art. 197 § 1, 3, 4 lub 5, art. 223 § 2, art. 252 § 1 lub 2 oraz w art. 280 k.k. Nowością stało się dodanie zasady, w myśl której nieletni, który po ukończeniu 14 lat, a przed ukończeniem 15 lat dopuszcza się czynu zabronionego określonego w art. 148 § 2 lub 3 k.k., może odpowiadać na zasadach określonych w tym kodeksie, jeżeli okoliczności sprawy oraz stopień rozwoju sprawcy, jego właściwości i warunki osobiste za tym przemawiają oraz zachodzi uzasadnione przypuszczenie, że stosowanie środków wychowawczych lub poprawczych nie jest w stanie zapewnić resocjalizacji nieletniego. Dodatkowo zmodyfikowano regułę wymiaru kary dla nieletnich sprawców przestępstw, przyjmując, że w wypadku, gdy nieletni popełnił jedno z najpoważniejszych przestępstw z powyższego katalogu, to orzeczona kara nie może przekroczyć dwóch trzecich górnej granicy ustawowego zagrożenia przewidzianego za przypisane sprawcy przestępstwo, które nie jest zagrożone karą dożywotniego pozbawienia wolności. Sąd może jednak zastosować nadzwyczajne złagodzenie kary. Bez zmian pozostawiono zasadę, zgodnie z którą w stosunku do sprawcy, który popełnił występki po ukończeniu 17 lat, lecz przed ukończeniem 18 lat, sąd zamiast kary stosuje środki wychowawcze, lecznicze albo poprawcze przewidziane dla nieletnich, jeżeli okoliczności sprawy oraz stopień rozwoju sprawcy, jego właściwości i warunki osobiste za tym przemawiają.

Jeszcze przed wejściem w życie tych przepisów, na etapie projektów ustawy, rozgorzała dyskusja na temat mających znaleźć zastosowanie granic wiekowych do odpowiedzialności nieletnich. Ferowano różne koncepcje i proponowano uzależnienie odpowiedzialności karnej nieletniego od różnych granic wiekowych². Niestety, w dyskusji tej zabrakło argumentów historyczno-prawnych. Pominięto okoliczność, że historia prawa jest nośnikiem doświadczeń zdobytych przez poprzedników, którym przyszło rozwiązywać takie same lub podobne problemy. Powołując się na argumentację historyczną, nie chodzi o to, aby skopiować rozwiązań poprzednio obowiązujących, bo taki zabieg jest oczywiście niemożliwy, ale o sięgnięcie i skorzystanie z tego doświadczenia. Słusznie wskazał W. Uruszczak: „odsłaniając przeszłość w sferze prawa, [historia prawa] czyni to nie z próżnej ciekawości, ale zawsze z intencją przekazania współczesnym i przyszłym pokoleniom rzeczywistych historycznych doświadczeń w sferze prawa i następstw jego stosowania w określonym miejscu i czasie”³.

² Przykładowo: Opinia Rzecznika Praw Obywatelskich do projektu ustawy o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich (projekt z 20.07.2021 r.), znak: KMP.022.1.2021.RK; Opinia Biura Analiz Dokumentacji i Korespondencji Kancelarii Senatu do ustawy o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich (druk senacki nr 741), znak: OE-408; Opinia Naczelnej Rady Adwokackiej do projektu ustawy o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich, znak: NRA.145-U. 1.2021.

³ A. Zakrzewski, *Czemu ma obecnie służyć historia prawa, co jej grozi?*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2011, vol. X, s. 36 i tam cytowany: W. Uruszczak, *Tradycja w historii prawa*, „Zagadnienia Naukoznawstwa” 2002, vol. XXXVIII, nr 3/153, s. 429.

Pomijając argumenty historyczno-prawne, niejako jakby zignorowano fakt, że problematyka odpowiedzialności osób nieletnich zajmuje prawników tak długo, jak długo istnieje pojęcie czynu zabronionego, czyli faktycznie – od zawsze. Zagadnienie to nie było też obce prawu polskiemu⁴.

W niniejszym opracowaniu skupiam się na zasadach odpowiedzialności karnej w prawie rzymskim. Starożytni Rzymianie, podobnie jak współcześni prawnicy, pochylali się nad problematyką wieku osoby i możliwości przypisania tej osobie odpowiedzialności za czyny zabronione. W toczonej obecnie dyskusji nad optymalnym modelem odpowiedzialności karnej nieletnich trzeba uwzględnić też ich głos. Szczególnie dlatego, że juryści rzymscy prawa nie postrzegali w kategoriach systemowych, ale – w ujęciu kazuistycznym. Dlatego też w toczonej dyskusji ważne jest poznanie procesu myślowego i argumentacji, jaką przyjęli dla swoich rozwiązań prawnych.

Celem prezentowanego artykułu jest zbadanie tego, w jaki sposób kształtowała się odpowiedzialność karna w prawie rzymskim i jakie argumenty decydowały o przyjęciu określonego wieku jako granicy wyznaczającej zdolność do ponoszenia takiej odpowiedzialności. Należy zbadać, do jakiego wieku nie mogło być mowy o odpowiedzialności karnej, w jakim natomiast ta odpowiedzialność była warunkowa, a od kiedy ponoszono ją w pełnym zakresie. Dzięki temu – a przynajmniej należy żywić taką nadzieję – w dyskusji nad obecnymi rozwiązaniami prawnymi dotyczącymi odpowiedzialności karnej nieletnich, wypowiedziany zostanie rzymski głos, co do autorytetu którego nikogo nie trzeba przekonywać.

ZASADY PONOSZENIA ODPOWIEDZIALNOŚCI KARNEJ W PRAWIE RZYMSKIM

W prawie rzymskim zasadniczo czyny bezprawne dzieliły się na prywatne (*delicta*) oraz publiczne (*crimina*)⁵. Delikty postrzegane były jako naruszenia interesów, najczęściej majątkowych i osobistych osób prywatnych, i rozpoznawane były na drodze cywilnej, podczas gdy przestępstwa uważane były za czyny niebezpieczne dla porządku państwa i rozpoznawane były w toku procesu karnego. Z biegiem czasu

⁴ Przeprowadzone analizy dowodzą, iż poszczególne podejścia i rozwiązania prawne ewoluowały, jednakże niekiedy wprowadzane nowe akty prawne zawierały nawiązania do tych poprzednio już obowiązujących. Przykładowo Kodeks karny z 1932 r. przewidywał odpowiedzialność karną nieletniego, który po ukończeniu 13 lat, ale przed ukończeniem 17 popełnił z rozeznaniem czyn zabroniony pod groźbą kary, por. E. Jurgielewicz-Delegacz, *Ewolucja odpowiedzialności nieletnich na przestrzeni lat*, „Studia Prawnoustrojowe” 2019, nr 4, s. 185.

⁵ O rozróżnieniu deliktów prawa prywatnego od przestępstw prawa publicznego, por. C. Cascione, *Roman Delicts and Criminal Law*, w: *Obligations in Roman Law: Past, Present, and Future*, red. T.A. McGinn, Ann Arbor 2012, s. 267–296; G. Longo, *Delictum e crimen*, Milano 1976; E. Albertario, *Delictum e crimen nel diritto romano-classico e nella legislazione giustiniana*, Milano 1924; F. Lucrezi, G. Mancini, *Crimina e delicta nel tardo antico. Atti del Seminario di Studi. Teramo, 19–20 gennaio 2001*, Milano 2003, s. 17 i n. Zob. też: K. Amielańczyk, *Vis – pomiędzy prawem rzymskich deliktów prywatnych a rzymskim prawem karnym publicznym*, w: *Przemoc w świecie starożytnym: źródła, struktura, interpretacje*, red. D. Słapek, I. Łuć, Lublin 2017, s. 283–298. Ostatnio też w ujęciu historycznym na przykładzie prawa niemieckiego, por. P. Hellwege, P. Wittig, *Delictual and Criminal Liability in Germany*, w: *Comparing Tort and Crime: Learning from across and within Legal Systems*, red. M. Dyson, Cambridge 2015, s. 123–172.

rzymska teoria deliktów doprowadziła do ich ostatecznego usystematyzowania i podziału na delikty prawa cywilnego – były to: *furtum* (kradzież), *rapina* (rabunek), *damnum iniuria datum* (bezwprawne wyrządzenie szkody), *iniuria* (zniewaga) oraz delikty prawa pretorskiego: *dolus* (podstęp), *metus* (groźba bezprawna), *fraus creditorum* (działanie na szkodę wierzycieli)⁶.

Reguły rzymskiej odpowiedzialności deliktowej – co do zasady – obowiązywały także przy karnej⁷. Podstawą przypisania tej odpowiedzialności było wykazanie zamiaru sprawcy. Jak podał K. Amielańczyk⁸, przy odpowiedzialności za *crimina* znaczenie miała *voluntas*, czyli właśnie zamiar popełnienia czynu zabronionego, utożsamiany jeszcze z archaicznym – *sciens dolo malo* – czyli w pełni świadomym działaniem sprawcy co do faktu i co do prawa. Pokazuje to, że w prawie rzymskim warunkiem odpowiedzialności nieletniego było zrozumienie przez niego istoty popełnionego czynu. Przeprowadzone badania pokazują, że w zachowanym materiale źródłowym dotyczącym odpowiedzialności za *crimina* przeważały teksty, w których posługiwano się kategoriami wieku, to jest *infantes*, *impuberes* oraz *puberes* (określenia dzieci, niedojrzałych i dojrzałych), a nie konkretnymi granicami wiekowymi⁹. Wspomniane kategorie początkowo nie miały przypisanych ostrych granic wiekowych, dopiero w prawie justyniańskim, to jest od VI w. n.e. wprowadzono konkretne wartości liczbowe, odpowiadające stylowi współczesnych prawodawców. Przyjęto wówczas określać dzieci (*infantes*) jako osoby do 7. roku życia, niedojrzałych (*impuberes*) od 7. do 12. w przypadku dziewcząt i od 7. do 14. w przypadku chłopców, oraz dojrzałych (*puberes*), których definiowało przekroczenie tych granic¹⁰.

ODPOWIEDZIALNOŚĆ KARNA DZIECI (*INFANTES*) W WIEKU PONIŻEJ 7 LAT

Zaczynając od pierwszej z podstawowych kategorii wiekowych, to jest dzieci (*infantes*), to wobec wymogu posiadania *voluntas* jako podstawy odpowiedzialności za *crimina*, były one spod niej wyłączone¹¹. Wspominał o tym Modestinus w komentarzu do *lex Cornelia de sicariis et veneficis*, czyli do ustawy Korneliusza Sulli przeciwko nożownikom i trucicielom z 81 r. p.n.e.¹²:

⁶ O teorii deliktów w prawie rzymskim por. B.W. Frier, *A Casebook on the Roman Law of Delict*, Oxford 1989; P. Birks, *The Roman Law of Obligations*, Oxford 2014, s. 158–258.

⁷ M. Kuryłowicz, *Odpowiedzialność „nieletnich” za czyny bezprawne w prawie rzymskim*, w: *Postępowanie z nieletnimi*, red. T. Bojarski, Lublin 1988, s. 13. Zob. też: G. Longo, *Delictum...*, op. cit., s. 175; J.A.C. Thomas, *Delictal and Criminal Liability of the Young in Roman Law*, „Société Jean Bodin pour l’histoire comparative des institutions” (ed.) *L’enfant*, Recueils de la Société Jean Bodin pour l’histoire comparative des institutions” 1977, nr 38, s. 25–26.

⁸ K. Amielańczyk, *Rzymskie prawo karne w reskryptach cesarza Hadriana*, Lublin 2006, s. 134.

⁹ Por. W. Rein, *Das Criminalrecht der Römer von Romulus bis auf Justinian. Ein Hilfsbuch zur Erklärung der Classiker und der Rechtsquellen*, Leipzig 1844, s. 206–208.

¹⁰ W.J. Kosior, *Kategorie i granice wieku oraz ich znaczenie w rzymskim prawie prywatnym*, *Rzeszów* 2022, s. 77–124.

¹¹ J. Hillner, *Prison, Punishment and Penance in Late Antiquity*, Cambridge 2015, s. 59.

¹² Por. K. Amielańczyk, *Lex Cornelia de sicariis et veneficis: Ustawa Korneliusza Sulli przeciwko nożownikom i trucicielom 81 r. p.n.e.*, Lublin 2011.

D. 48, 8, 12, Modestinus libro octavo regularum; *Infans vel furiosus si hominem occiderint, lege Cornelia non tenentur, cum alterum innocentia consilii tuetur, alterum fati infelicitas excusat.*

Jurysta w powyższej opinii wyraził pogląd, że nie ponosili odpowiedzialności karnej za zabicie człowieka na podstawie omawianej ustawy dzieci oraz chorzy umysłowo¹³. W wypadku dzieci na ich korzyść przemawiała *innocentia consilii*, czyli niewinność zamiaru (myśli). Modestinus zwrócił zatem uwagę na niemożność przypisania dzieciom umyślnego zamiaru z powodu niedostatecznej w tym wieku zdolności rozumienia prawnego znaczenia swego działania¹⁴. Warto też zauważyć, że na gruncie prawa karnego odwołał się on do wypracowanej też na gruncie cywilnym reguły, aby dzieci traktować na równi z chorymi umysłowo, właśnie z uwagi na łączący ich brak zdolności do rozumienia znaczenia czynu (niedozwolonego oraz zabronionego) oraz czynności prawnych (G. 3, 109; D. 44, 7, 1, 12-13; I. 3, 19, 10). Taki też pogląd, i to zarówno przy odpowiedzialności deliktowej, jak i karnej dzieci, zaaprobowano w literaturze¹⁵.

ODPOWIEDZIALNOŚĆ KARNA NIEDOJRZAŁYCH (*IMPUBERES*) W WIEKU OD 7 DO 12 I OD 7 DO 14 LAT

Przy odpowiedzialności karnej osób niedojrzałych (*impuberes*) praktycznie stosowano reguły takie jak przy deliktowej, z tą jednak różnicą, że nie rozważano już tak często indywidualnego istnienia świadomości co do popełnianego czynu. Przy deliktach niedojrzali nie byli traktowani jednolicie, ale każdorazowo należało badać, czy po ich stronie zaistniała *capacitas*, czyli zdolność do zrozumienia znaczenia deliktu. Stąd też rzymska praktyka prawna dokonała podziału niedojrzałych na tych *infantia proximus* – tych, którzy co prawda wyszli z wieku dziecięcego, ale nadal byli do niego zbliżeni i przez to nie ponosili odpowiedzialności za czyny bezprawne, oraz na *pubertati proximus* – oni jeszcze nie osiągnęli formalnej dojrzałości, ale byli do niej wiekiem bardzo zbliżeni. Dla odpowiedzialności deliktowej tych ostatnich znaczenie miało to, czy w chwili popełnienia czynu byli świadomi swego działania i konsekwencji, to jest czy byli *doli / iniuriae / culpa / capax*. Jeżeli tak, to ponosili odpowiedzialność, gdy zaś dowiedziono, że tej świadomości nie mieli, to byli od niej zwalniani¹⁶. W przypadku prawa karnego możemy zauważyć źródła, wskazujące na generalne wyłączenie odpowiedzialności niedojrzałych i uznania, że z zasady pozbawieni byli oni rozeznania i świadomości co do popełnianego

¹³ A. Burdese, *Sulla capacità intellettuale degli impuberes in diritto classico*, „Archivio giuridico” 1956, nr 150, s. 27.

¹⁴ M. Kuryłowicz, *Odpowiedzialność „nieletnich”...*, op. cit., s. 11.

¹⁵ B. Perrin, *La responsabilité délictuelle de l'impubère en droit romain classique*, „Annales Universitatis Saraviensis” 1954, nr 3, s. 244; J.M.T. Labuschagne, *Strafregtelike aanspreeklikheid van kinders*, „Journal of South African Law” 1978, nr 250, s. 251 i n.; A. Diaz Bialek, *La imputabilidad penal en el derecho romano*, „Revista de la Societa Argentina de Derecho Romano” 1954, nr 1, s. 13–30.

¹⁶ O odpowiedzialności deliktowej niedojrzałych w prawie rzymskim por. W.J. Kosior, *Kategorie i granice...*, op. cit., s. 346–356.

przestępstwa, a także takie, które nakazywały jednak indywidualną ocenę każdego przypadku i badanie świadomości¹⁷.

W prawie archaicznym niedojrzały nie ponosił odpowiedzialności za przestępstwa, za które przewidziana była kara główna¹⁸:

Tab. 8, 9; *Frugem quidem aratro quaesitam noctu pavisse ac secuisse puberi XII tabulis capital erat, suspensumque Cereri necari iubebant, impubem praetoris arbitratu verberari noxiamve duplionemve decerni.*

Zacytowany fragment Ustawy XII tablic odnosi się do przestępstwa zniszczenia upraw rolnych, co w ówczesnych warunkach, kiedy wczesnorzymska gospodarka opierała się na rolnictwie, karane było najwyższą z możliwych kar, to jest śmiercią. W przedstawionym przypadku czyn miał polegać na wycięciu upraw lub wypasaniu bydła na polu uprawnym pod osłoną nocy. Gdy sprawca był osobą dojrzałą, to groziła mu kara śmierci przez powieszenie. Jednakże gdy czyn popełnił niedojrzały, to mógł zostać skazany – według uznania pretora – na karę chłosty lub mógł zostać pociągnięty do odpowiedzialności odszkodowawczej¹⁹. Analiza przedmiotowego tekstu pokazuje, że niedojrzały nie mógł zostać skazany na karę główną, czyli nie mógł w pełni ponieść odpowiedzialności za swój czyn, ale nie pozostawał też całkowicie bezkarny, ponieważ ustawa przewidywała opisane dla niego sankcje²⁰. Ich charakter, a zwłaszcza kara chłosty, raczej wskazuje na jej wychowawczy i zapobiegawczy cel, co pozwala zauważyć, że już w prawie archaicznym dostrzeżono konieczność uwzględniania pozycji niedojrzałych, którzy mogli nie mieć świadomości znaczenia swoich czynów²¹. W gestii pretora pozostawiono zatem indywidualną ocenę każdego przypadku, kiedy sprawcą był niedojrzały.

Przedmiotowe zagadnienie zostało szerzej opisane w prawie klasycznym przez Ulpianusa:

D. 21, 1, 23, 2, Ulpianus libro primo ad edictum aedilium curulium; *Excipitur etiam ille, qui capitalem fraudem admisit. Capitalem fraudem admittere est tale aliquid delinquere, propter quod capite puniendus sit: veteres enim fraudem pro poena ponere solebant. Capitalem fraudem admisisse accipimus dolo malo et per nequitiam: ceterum si quis errore, si quis casu fecerit, cessabit edictum. Unde Pomponius ait neque impuberem neque furiosum capitalem fraudem videri admisisse.*

W zacytowanej opinii jurysta wyjaśnił, czym było przestępstwo zagrożone karą główną i na czym sankcja ta polegała. Dodał, że chodziło o karę śmierci, która

¹⁷ O ewolucji poglądów na temat odpowiedzialności karnej osób niedojrzałych przy uwzględnieniu rozwiązań rzymskich, por. T. Crofts, W.T. Crofts, *The Criminal Responsibility of Children and Young Persons: A Comparison of English and German Law*, Aldershot 2002, s. 93 i n.

¹⁸ R. Świrgoń-Skok, *Wiek a wymiar kary w rzymskim prawie karnym*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio G”, 2024, vol. 71, no. 3, s. 110 i n.

¹⁹ M. Zabłocka, J. Zabłocki, *Ustawa XII Tablic. Tekst. Tłumaczenie. Objasnienia*, Warszawa 2003, s. 54–55.

²⁰ J.E. Gaughan, *Murder Was Not a Crime: Homicide and Power in the Roman Republic*, Austin 2010, s. 62–64.

²¹ Por. F.M. Cursi, *La formazione delle obbligazioni ex delicto*, „Revue internationale des droits de l'antiquité” 2011, nr 58, s. 144.

wymierzana była za określone przestępstwa, gdy zostały one popełnione w złym zamiarze i z nikczemności (*dolo malo et per nequitiam*). Wskazał też, że wcześniej dane przestępstwo było definiowane przez przyzmat grożącej za nie kary. Jurysta w ostatnim zdaniu swojej opinii odwołał się do poglądu Pomponiusa, zgodnie z którym osoby niedojrzałe i chorzy umysłowo nie mogli popełnić przestępstwa zagrożonego karą główną. W tekście tym zwrócono zatem uwagę na zamiar popełnienia przestępstwa, a przecież zamiar to nic innego jak nastawienie psychiczne sprawcy do czynu powiązane ze świadomością czynu. Poprzez przywołanie opinii Pomponiusa podkreślono niezdolność niedojrzałych do działania z zamiarem, ponieważ według założenia, po ich stronie brak było rozeznania co do popełnianego przestępstwa. Dodatkowo warto też zwrócić uwagę na to, że Pomponius praktycznie postawił znak równości pomiędzy niedojrzałymi a chorymi umysłowo, jeżeli chodziło o odpowiedzialność karną, a przecież takie podejście było charakterystyczne, gdy mówiono o zawinieniu dziecka. Zrównanie niedojrzałych z chorymi umysłowo (a zarazem z dziećmi) mogłoby wskazywać, że do kwestii zamiaru i świadomości znaczenia czynu przy przestępstwach podchodzono bardziej rygorystycznie niż przy deliktach²²: wiek niedojrzały był w sprawach karnych uznawany za okoliczność wyłączającą już z zasady odpowiedzialność sprawcy²³.

W podobny sposób o odpowiedzialności karnej niedojrzałych pisał Paulus:

D. 48, 10, 22, pr., Paulus libro singulari ad senatus consultum Libonianum; *Impuberem in hoc edictum incidere dicendum non est, quoniam falsi crimine vix possit teneri, cum dolus malus in eam aetatem non cadit.*

W tym przypadku jurysta, komentując uchwałę *senatus consultum Libonianum* z 46 r. p.n.e., która między innymi penalizowała przestępstwo fałszerstwa testamentu, wskazał, że osoby niedojrzałe nie odpowiadały na podstawie tego aktu, ponieważ w ich wieku zły zamiar (*dolus malus*) nie zachodził²⁴.

Równie kategorię wyłączenia odpowiedzialności karnej niedojrzałych pisał Ulpianus przy omawianiu przestępstwa zbezczeszczenia grobowca²⁵:

D. 47, 12, 3, 1, Ulpianus libro 25 ad edictum praetoris; *Prima verba ostendunt eum demum ex hoc plecti, qui dolo malo violavit. Si igitur dolus absit, cessabit eiusdem. Personae igitur doli non capaces, ut admodum impuberes, item omnes, qui non animo violandi accedunt, excusati sunt.*

Jurysta, opisując przestępstwo podstępnego zbezczeszczenia grobu, uznał, że nie ponosili odpowiedzialności karnej ci, którzy nie byli w stanie zrozumieć, że czyn ten był zabroniony (podstępny), i jako przykład podał tutaj właśnie osoby niedojrzałe. Niejako z definicji przyznał, że niedojrzali takiej świadomości nie posiadali.

²² Y. Rivière, *La délinquance juvénile dans l'Empire romain*, w: *Lorsque l'enfant grandit: entre dépendance et autonomie*, red. J.P. Bardet, Paris 2003, s. 854.

²³ J. Hillner, *Prison, Punishment...*, op. cit., s. 59–60.

²⁴ B. Albanese, *Sul senatoconsulto Liboniano*, „Ann. Sem. Giur. Univ. Palermo” 1976, nr 36, s. 288 i n.

²⁵ Por. M. Jońca, *Przestępstwo znieważenia grobu w rzymskim prawie karnym*, Lublin 2013; K. Mokrzeska, *Profanacja grobu w prawie rzymskim*, w: *Aspekty społeczno-prawne rozwoju antycznego Rzymu*, red. O. Braniewicz, P. Kowalczyk, Toruń 2014, s. 43–53.

Analogiczne rozważania o odpowiedzialności karnej niedojrzałych odnajdziemy w prawodawstwie cesarskim poświęconym przestępstwu podrabiania monet:

CTh. 9, 21, 4, 1, Idem a. Helpidio; *Viduas autem ac pupillos speciali dignos indulgentia credidimus, ut viduae nec in proximo constitutae domo sua vel possessione careant, si nulla apud ipsas tam gravis conscientiae noxa resideat, pupilli vero etiam si conscii fuerint, nullum sustineant detrimentum, quia aetas eorum, si tamen fuerint impuberes, quid videat ignorat.*

W tej konstytucji cesarza Konstantyna z 321 r. rozważania tyczący się na karalnego niezawiadomienia o popełnieniu przestępstwa fałszowania monet. W jej treści dodano, że nie ponosili takiej odpowiedzialności niedojrzali, którzy dowiedzieli się o fałszowaniu monet, ponieważ ich wiek powodował, że nie byli w stanie zrozumieć tego, co widzieli. W tym też przypadku kolejny raz wskazano, że niedojrzali nie mieli świadomości znaczenia przestępstwa, stąd też wyłączeni byli od odpowiedzialności karnej²⁶. To cesarskie rozporządzenie zostało następnie włączone do Kodeksu Justyniana (C. 9, 24, 1, 6).

Analiza wyżej zaprezentowanego materiału źródłowego dowodzi, że wiek niedojrzały – co do zasady – stanowił już okoliczność wyłączającą odpowiedzialność karną sprawcy. W szczególności przy *crimina* nie trzeba było rozważać już tak często, czy niedojrzały był *pubertati proximus* i ewentualnie *doli capax*, lecz generalnie uważało się niedojrzałych za pozbawionych jeszcze rozeznania, co wyłączało ich spod odpowiedzialności karnej. Takie też stanowisko przyjął M. Kuryłowicz²⁷. Nieco odmienne zdanie zaprezentował K. Amielańczyk²⁸, który uznał, że wśród jurystów brak było pełnej zgodności co do granicy wieku odpowiedzialności karnej za poszczególne *crimina*, przez co uprawniony wydaje się pogląd, że *leges iudiciorum publicorum*, ani nawet ogólna *lex Iulia iudiciorum publicorum* nie zawierały przepisu wskazującego taki wiek, a o podsądności sprawcy, który popełnił czyn zabroniony, decydowano każdorazowo, biorąc pod uwagę indywidualny rozwój psychiczny podsądnego.

Zasada, w myśl której niedojrzali nie ponosili odpowiedzialności karnej z uwagi na swój wiek, nie miała jednak charakteru absolutnego, na co uwagę zwrócono w Digestach:

D. 50, 17, 108, Paulus libro quarto ad edictum; *Fere in omnibus poenalibus iudiciis et aetati et imprudentiae succurritur.*

W cytowanym tekście Paulus wyraził pogląd, że w prawie wszystkich sprawach karnych wiek i nieumyślność przemawiały na korzyść sprawców – dosłownie: przychodziły im z pomocą (*succurritur*). Znamienne jest to, że podkreślił, iż dotyczyło to prawie (*fere*) wszystkich spraw, co wskazuje, że istniały od tej zasady wyjątki²⁹. Do

²⁶ O.F. Robinson, *The Criminal Law of Ancient Rome*, Baltimore 1995, s. 88.

²⁷ M. Kuryłowicz, *Odpowiedzialność „nieletnich”...*, op. cit., s. 13–14.

²⁸ K. Amielańczyk, *Rzymskie prawo karne...*, op. cit., s. 135. Zob. też: J. Misztal-Konecka, *Incestum w prawie rzymskim*, Lublin 2007, s. 98.

²⁹ M. Kuryłowicz, *Odpowiedzialność „nieletnich”...*, op. cit., s. 14; A.M. Rabello, *The Responsibility of Minors in Jewish Criminal Law (Biblical and Talmudic Period and Notes of Comparison with Roman Law)*, „Acta Juridica” 1977, s. 309 i n.

takowych zaliczano odpowiedzialność za *crimen maiestatis*, czyli zbrodnie wymierzone w majestat państwowy³⁰.

Jeden z takich wyjątków, wymagający szerszego omówienia, pojawił się przy przestępstwie regulowanym na mocy *senatus consultum Silanianum* z 10 r. n.e., czyli uchwały przewidującej odpowiedzialność zbiorową wszystkich niewolników, którzy w czasie, gdy mordowano ich pana, przebywali z nim w jednym domu lub w jego najbliższym otoczeniu i nie próbowali go ratować z narażeniem własnego życia³¹. Zasadniczo na podstawie tej uchwały niewolnicy byli skazywani na karę śmierci, z zastrzeżeniem jednak niedojrzałych:

D. 29, 5, 1, 32, Ulpianus libro 50 ad edictum; *Impubes seruus vel ancilla nondum viripotens non in eadem causa erunt: aetas enim excusationem meretur.*

W cytowanym fragmencie Ulpianus, komentując zasady odpowiedzialności karnej na podstawie tej uchwały, wskazał, że niedojrzały niewolnik i niewolnica, która była jeszcze niezdolna do posiadania potomstwa (a więc niedojrzała), byli w innej sytuacji, ponieważ ich młody wiek był okolicznością usprawiedliwiającą ich zaniechanie³². Tacy niewolnicy nie byli skazywani na karę śmierci, ale też nie podlegali torturom w trakcie przesłuchania związanego z przestępstwem³³. Powyższy fragment niejako wpisuje się we wcześniej opisaną generalną tendencję do wyłączenia odpowiedzialności karnej niedojrzałych tylko z uwagi na ich wiek. Jednakże takie uprzywilejowane traktowanie nie miało charakteru bezwzględnego, o czym dowiadujemy się z poniższej opinii Maecianusa:

D. 29, 5, 14, Maecianus libro 11 de publicis iudiciis; *Excipiuntur senatus consulto Siliano impuberes serui. Trebius autem Germanus legatus etiam de impubere sumi iussit supplicium et tamen non sine ratione: nam is puer nec multum a puberi aetate aberat et ad pedes domini cubuerat cum occideretur nec postea caedem eius prodiderat. Ut enim opem ferre eum non potuisse constabat, ita silentium praestitisse etiam postea certum erat, et his dumtaxat impuberibus senatus consulto parci credebatur, qui tantum sub eodem tecto fuissent: qui vero ministri vel participes caedis fuissent et eius aetatis, quamquam nondum puberis, ut rei intellectum capere possent, his non magis in caede domini quam in ulla alia causa parci oportere.*

³⁰ O ustawodawstwie rzymskim dotyczącym *crimen maiestatis* zob. P. Kołodko, *Ustawodawstwo rzymskie w sprawach karnych. Od ustawy XII tablic do dyktatury Sulli*, Białystok 2012, s. 187–219.

³¹ K. Amielańczyk, *Głos cesarza Hadriana w sprawie s.c. Silanianum*, „Zeszyty Prawnicze” 2006, vol. 1, s. 11. Zob. też: F. Benedek, *A Senatus Consultum Silanianum*, Budapest 1963, s. 5 i n.; F. D’Ippolito, *Una presunta disposizione del SC Silanianum*, „Synteleia Arangio-Ruiz” 1964, vol. II, s. 717 i n. Na inny rok wydania tej uchwały wskazuje L. Hermann, podając, że została ona uchwalona w 57 roku n.e., tak: L. Hermann, *La genèse du senatus consultum Silanianum*, „Revue internationale des droits de l’antiquité” 1952, vol. 1, s. 495. Jednakże stanowisko to skrytykował E. Volterra – za: M. Zabłocka, *Polityka dynastii julijsko-klaudyjskiej wobec wyzwoleń i wyzwolenców*, „Prawo Kanoniczne” 1984, nr 27/1–2, s. 234 (przypis 42).

³² Por. O.F. Robinson, *Slaves and the Criminal Law*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung” 1981, vol. 1/98, s. 234.

³³ A. Berger, *Jugendschutz und Jugend-Besserung. Material und Abhandlungen, vorwiegend strafrechtlichen Charakters unter weitgehender Berücksichtigung des Auslandes und der Geschichte. 2 Teile*, Leipzig 1897, s. 12. Zob. też: E. Loska, *Kilka uwag na temat zeznań niewolników w procesie karnym*, „Zeszyty Naukowe KUL” 2017, vol. 3/60, s. 449–463.

Jurysta w pierwszych słowach wskazał, że *senatus consultum Silanianum* nie stosowano wobec niedojrzałych niewolników³⁴. Potwierdził tym samym, że od odpowiedzialności zbiorowej wynikającej z zastosowania tej uchwały chronił ich wiek³⁵. Jednakże po tym stwierdzeniu przywołał przykład, kiedy to legat Trebius Germanus³⁶ podjął decyzję, aby na podstawie tego *senatus consultum* wymierzyć karę śmierci niedojrzałemu chłopcu. Dalej dodał, że chłopiec ten był wieku zbliżonym do dojrzałości, ponieważ niewiele mu brakowało do jej osiągnięcia, a ponadto w chwili, gdy zabijano jego pana, spał u jego stóp i nie ruszył mu z pomocą, a co więcej, już po zdarzeniu zachował milczenie³⁷. W tekście podano też, że ponosili odpowiedzialność na podstawie omawianej uchwały ci niewolnicy, którzy pomagali lub brali udział w zabójstwie swojego pana, i to nawet wtedy, gdy byli jeszcze niedojrzali, ale mogli pojąć znaczenie tego czynu³⁸. Interpretacja tego tekstu dużo mówi o regułach odpowiedzialności karnej osób niedojrzałych. Otóż na początku przytoczono ogólną zasadę, że uchwała *s.c. Silanianum* nie obejmowała osób niedojrzałych, dalej – wskazano wyjątek od tej zasady, kiedy mimo wszystko chłopiec, który jeszcze nie osiągnął formalnej dojrzałości, został skazany na śmierć. Wydaje się, że opierający się na tym stanie faktycznym Maecianus zaakceptował tę decyzję, ponieważ skrupulatnie ją wyjaśnił z odwołaniem się do ówczesnego prawa. Mianowicie uznał, że chłopiec ten był w wieku zbliżonym do dojrzałości, a nadto w żaden sposób nie zareagował, kiedy dosłownie w jego obecności zabijano jego pana, a co więcej, nikogo o tym nie powiadomił. Jurysta takie zachowanie potraktował jako formę pomocnictwa przez zaniechanie, ponieważ uznał, że niedojrzali, którym niewiele brakowało do dojrzałości, ponosili odpowiedzialność, jeżeli pomagali lub brali udział w zabójstwie swego pana. Doprecyzował też, że pozostawanie w wieku zbliżonym do dojrzałości oznaczało, że osoby takie mogły mieć świadomość znaczenia przestępstwa³⁹. W tym zatem przypadku Maecianus widział odpowiedzialność karną niedojrzałego na analogicznych zasadach, które obowiązywały przy odpowiedzialności deliktowej, to jest do jej zaistnienia musiały zostać spełnione dwa warunki. Pierwszym był nieodległy wiek do dojrzałości formalnej, a drugim – świadomość znaczenia czynu⁴⁰.

W tym miejscu trzeba, za M. Kuryłowiczem⁴¹, wskazać, że wyżej opisana sprawa skazania na śmierć niedojrzałego chłopca musiała być głośna i wyjątkowa, skoro Maecianus przytoczył nawet nazwisko rzymskiego urzędnika, który nakazał egzekucję. Chociaż więc ten niewolnik, jako niedojrzały, generalnie wyłączony był

³⁴ Por. F. D'Ippolito, *Una presunta...*, op. cit., s. 719.

³⁵ E. Loska, *Obowiązek niewolników obrony swojego właściciela*, „Zeszyty Prawnicze” 2004, nr 4.1, s. 47.

³⁶ Por. A.R. Birley, *A New Governor of Britain (20 August 127): L. Trebius Germanus*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” 1999, vol. 124, s. 243–248.

³⁷ Por. A. Lebigre, *Quelques aspects de la responsabilité pénale en droit romain classique*, Paris 1967, s. 52.

³⁸ R.A. Bauman, *Crime and Punishment in Ancient Rome*, London–New York 1996, s. 116.

³⁹ A. Burdese, *Sulla capacità intellettuale...*, op. cit., s. 31.

⁴⁰ Por. T. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899, s. 76; S. Solazzi, *Qui infanti proximi sunt*, „Labeo” 1955, nr 1, s. 17.

⁴¹ M. Kuryłowicz, *Odpowiedzialność „nieletnich”...*, op. cit., s. 15.

od odpowiedzialności karnej oraz faktycznie nie mógł przeszkodzić zabójstwu, to w opisaney sytuacji uznany został jednak za świadomego uczestnika przestępstwa. Jurysta w swojej opinii dokonał próby uogólnienia przesłanek odpowiedzialności karnej osób niedojrzałych, stwierdzając, że nie tylko w komentowanym przypadku, lecz także w innych sprawach niedojrzali powinni odpowiadać za popełnione przestępstwa, jeżeli byli pomocnikami lub współsprawcami, a jednocześnie wiek ich, choć niedojrzały, wskazywał na zdolność rozumienia znaczenia czynu. W takich właśnie sytuacjach dopuszczalne było więc odstępianie od ogólnych zasad wyłączenia niedojrzałych spod odpowiedzialności karnej⁴².

Na okoliczność tego, że wiek niedojrzały nie zwalniał z odpowiedzialności karnej w sposób zupełny, może też wskazywać poniższa konstytucja z 294 r.:

C. 9, 16, 5, Imperatores Diocletianus, Maximianus; *Si quis te reum Corneliae legis de sicariis fecerit, innocentia purgari crimen, non adulta aetate defendi convenit.*

Mamy tu treść cesarskiego polecenia, zgodnie z którym, jeżeli na podstawie *lex Cornelia de sicariis* oskarżono konkretną osobę, to powinna się ona była podjąć obrony i dowiedzenia swojej niewinności, a nie usprawiedliwiać swojego zachowania tym, że nie osiągnęła jeszcze wieku dorosłego. Użyty w tekście termin *adulta aetate* jest równoznaczny z dojrzałością (*pubertas*)⁴³. Stąd też należy przyjąć, że powyższy fragment odnosił się do osób niedojrzałych. Jego interpretacja pokazuje, że niedojrzali podlegali odpowiedzialności karnej za czyny penalizowane przez *lex Cornelia de sicariis* i nie powinni zasłaniać się swoją niedojrzałością, ale obowiązani byli na zasadach ogólnych podjąć się swojej obrony.

Podsumowując przeprowadzoną analizę dotyczącą odpowiedzialności karnej osób niedojrzałych, można zauważyć, że nieco odmiennie niż w przypadku odpowiedzialności deliktowej, wiek zasadniczo chronił przed jej ponoszeniem. Jednakże zasada ta nie miała charakteru absolutnego, ponieważ przewidziane od niej zostały wyjątki, kiedy to niedojrzały sprawca ponosił pełną odpowiedzialność karną, jeżeli był w wieku zbliżonym do dojrzałości oraz gdy mógł zrozumieć znaczenie popełnionego czynu.

ODPOWIEDZIALNOŚĆ KARNA DOJRZAŁYCH (*PUBERES*) W WIEKU POWYŻEJ 12 I 14 LAT

Przechodząc w tym miejscu do zagadnienia związanego z odpowiedzialnością karną osób dojrzałych, zaznaczyć należy, że nie budziła ona wątpliwości, i to począwszy od prawa archaicznego. Jak wskazano we wcześniej przytoczonych fragmentach Ustawy XII tablic (Tab. 8, 9; Tab. 8, 14), *puberes* odpowiadali za opisane tam przestępstwa i ponosili najwyższą z możliwych kar, to jest karę śmierci. Również i w prawie późniejszym zasada ta nie uległa zmianie. Co więcej, nawet dojrzały poniżej 25. roku życia, którzy cieszyli się specjalną ochroną na gruncie

⁴² Ibidem, s. 15–16. Zob. też: A. Burdese, *Sulla capacità intellettuale...*, op. cit., s. 39.

⁴³ W.J. Kosior, *Kategorie i granice wieku...*, op. cit., s. 115.

prawa prywatnego, nie mogli powoływać się na swój wiek w prawie karnym⁴⁴. Przede wszystkim wykluczone było skorzystanie przez nich z instytucji *restitutio in integrum* (czyli przywrócenia do stanu poprzedniego) na gruncie prawa karnego celem uchronienia się od odpowiedzialności:

D. 4, 4, 37, 1, Tryphoninus libro tertio disputationum; (...) *minor annis viginti quinque non meretur in integrum restitutionem* (...).

Powyższą opinię wyraził Tryphoninus przy okazji omawiania ustawy o karaniu za przestępstwo cudzołóstwa. Wskazał on, że dojrzałym poniżej 25. roku życia nie mogli odwoływać się do dobrodziejstwa przywrócenia do stanu poprzedniego, jeżeli dopuścili się tego przestępstwa⁴⁵.

Generalnie *puberes minores XXV annis* nie mogli usprawiedliwiać się swoim wiekiem, jeżeli dopuścili się przestępstwa, na co wskazują też poniższe fragmenty:

Paul. 1, 9, 1; *Minor viginti et quinque annorum si aliquod flagitium admiserit, quod ad publicam coercionem spectet, ob hoc in integrum restitui non potest.*

Interpr. Paul. sent. 1, 9, 1; *Minores aetate, si crimina graviora commiserint, per aetatem se non poterunt excusare.*

W tekstach tych w dość jednoznaczny sposób pokazano, że dojrzałym poniżej 25. roku życia, jeżeli popełnili cięższe przestępstwo, to jest takie, za które groziła kara prawa publicznego, to nie mogli usprawiedliwiać się swoim wiekiem⁴⁶.

Analogiczne postanowienia znajdziemy w prawodawstwie cesarskim:

C. 2, 34, 1, Imperatores Severus, Antoninus; *In criminibus quidem aetatis suffragio minores non iuvoantur* (...).

Treścią konstytucji z 200 r. postanowiono, że *minores*, a więc dojrzałym, którzy nie ukończyli jeszcze 25 lat, w przypadku przestępstw nie mogli powoływać się na swój wiek jako okoliczność, która wyłączałaby ich odpowiedzialność karną. Takie zapamiętywanie wynikało z tego, że zasadniczo odpowiedzialność taką ponosiły osoby formalnie dojrzałe (*puberes*), a zatem kwestia tego, czy sprawca był dojrzałym poniżej czy powyżej 25 lat, nie miała znaczenia w prawie karnym.

Jednakże pomimo tak wyraźnych wskazań, przeprowadzona analiza materiału źródłowego doprowadziła do ujawnienia tekstu, w którym opisano przestępstwo, za popełnienie którego mogli ponieść odpowiedzialność tylko ci mający ukończone już 25 lat:

C. 6, 35, 6, Imperator Alexander Severus; *Minoribus quinque et viginti annis hereditibus non obesse crimen inultae mortis placuit.*

⁴⁴ A. Laingui, *La Responsabilité pénale dans l'ancien droit: XVIe–XVIIIe siècle*, „Librairie générale de droit et de jurisprudence” 1970, nr 17, s. 231.

⁴⁵ B. Perrin, *La responsabilité pénale du mineur de vingt-cinq ans en droit romain*, „Mélanges d'archéologie et d'histoire” 1966, nr 3, s. 1455 i n.

⁴⁶ Por. G. Cervenca, *Note in tema di responsabilità penale del „minor XXV annis”*, „Sodalitas. Scritti in onore di A. Guarino” 1984, nr 6, s. 2739 i n.

Zacytowany fragment cesarskiej konstytucji z 229 r. odnosi się do czynu określonego jako *crimen inultae mortis*, czyli przestępstwa niepomśczenia śmierci⁴⁷. W epoce dynastii Sewerów – pośrednio bazując na rozwiązaniach przyjętych w *senatus consultum Silanianum* – przewidziano odpowiedzialność karną dla spadkobierców, których ojciec został zamordowany, a oni wbrew honorowemu obowiązкови nie pomścili jego śmierci⁴⁸. Konsekwencją takiego zachowania była niegodność dziedziczenia takich spadkobierców i przypadek masy spadkowej na rzecz skarbu państwowego⁴⁹. Jak wskazano w powyższym tekście, za to przestępstwo nie można było oskarżyć tych, którzy mieli mniej niż 25 lat. Brak jest jednak informacji o powodach takiego wyłączenia spod odpowiedzialności. Moim zdaniem można się zastanawiać nad tym przez pryzmat sankcji przewidzianej za to przestępstwo. Otóż za niepomśczenie śmierci ojca, spadkobiercy ponosili odpowiedzialność typowo majątkową, tracąc prawo do spadku. Skutki zatem aktualizowały się wyłącznie na gruncie prawa prywatnego, a dokładniej – prawa spadkowego. Skoro zaś ta sankcja miała charakter prywatnoprawny, to być może uznano, że w takim przypadku należało stosować generalny pogląd o słabości wieku osób poniżej 25. roku życia, bowiem to właśnie na gruncie *ius privatum* osoby w tym wieku korzystały ze szczególnej ochrony i pomocy ze strony magistratury. Przy takim stanowisku musieliśmy też przyjąć, że *crimen inultae mortis* był czynem o charakterze mieszanym. Z jednej strony było to przestępstwo prawa karnego, na co wskazuje określenie *crimen*, z drugiej – sankcje wywoływały tylko skutki na gruncie prawa prywatnego.

W tym miejscu warto też wspomnieć o przestępstwie, za które odpowiedzialność – co do zasady – mogły ponieść tylko osoby formalnie dojrzałe, na co wskazują źródła:

D. 48, 5, 37 (36), Papinianus libro tertio quaestionum; *Si minor annis adulterium commiserit, lege Iulia tenetur, quoniam tale crimen post pubertatem incipit.*

Jeżeli więc minor dopuścił się przestępstwa cudzołóstwa, to powinien był ponieść odpowiedzialność, ponieważ na podstawie ustawy *Iulia de adulteriis coërcendis* takie przestępstwo mogło być popełnione po uzyskaniu dojrzałości⁵⁰. Użycie zwrotu *minor annis* odpowiada, że Papinianus stanął przed zadaniem udzielenia odpowiedzi na pytanie, czy zdolne były do ponoszenia odpowiedzialności na podstawie tej ustawy osoby poniżej 25. roku życia (*minores annis / aetate* definiował osoby w takim właśnie wieku). Jurysta nie tylko odpowiedział twierdząco, ale również podkreślił, że odpowiedzialność karną ponosiły osoby formalnie dojrzałe.

Potwierdzeniem tego, że podmiotem przestępstwa cudzołóstwa mogła być tylko osoba dojrzała, jest też poniższy tekst:

⁴⁷ Por. A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953, s. 516 (s.v. „inulta mors”).

⁴⁸ E. Flaig, *Ritualisierte Politik: Zeichen, Gesten und Herrschaft im Alten Rom*, Göttingen 2004, s. 149.

⁴⁹ W.V. Harris, *The Roman Version*, w: *Ten Years of the Agnes Kirsopp Lake Michels Lectures at Bryn Mawr College*, red. S.B. Faris, L.E. Lundeen, Bryn Mawr 2006, s. 56–57. Zob. też: D. 29, 5, 9 oraz D. 37, 14, 23, pr.

⁵⁰ Por. O.F. Robinson, *The Criminal Law...*, op. cit., s. 58 i n.

D. 48, 5, 39 (38), 4, Papinianus libro 36 quaestionum; (...) *cum alias adulterii crimen, quod pubertate delinquitur* (...).

W zacytowanym fragmencie ponownie czytamy, że *adulterium* mogły popełnić zasadniczo tylko osoby w wieku dojrzałym⁵¹. Wykładając zatem *a contrario* dwie wyżej zaprezentowane opinie Papinianusa, dochodzimy do wniosku, że niezdolne do popełnienia tego przestępstwa były osoby niedojrzałe⁵². Ten czyn zabroniony, którego dopuszczala się osoba przed uzyskaniem dojrzałości, nie podlegał karze⁵³.

Od tej zasady istniał jednak wyjątek, który wprowadzony został ponad dwieście lat po uchwaleniu *lex Iulia de adulteriis coërcendis*. Mianowicie sama ustawa przyjęta została z inicjatywy Oktawiana Augusta w 17 lub 18 r. p.n.e. i chroniła małżeństwo (*iustum matrimonium*) przed nieakceptowanymi zachowaniami seksualnymi. W przypadku kobiet – *iniusta nupta* mogła być podmiotem przestępstwa według ustawy julijskiej, o ile kobieta ukończyła 12. rok życia, co właśnie wynikało z zasady, że osoby niedojrzałe nie ponosiły odpowiedzialności karnej w świetle tego aktu⁵⁴. Związanie odpowiedzialności za *adulterium* z granicą 12 lat wynikało z restrykcyjnego podejścia do wieku zamążpójścia kobiet. W wypadku zawarcia związku małżeńskiego przez dziewczynę poniżej tego wieku, nie nosiła ona miana *legitima uxor* i nie była uznawana za żonę⁵⁵. Tym samym począwszy od uchwalenia tej ustawy, odpowiedzialność karną na jej podstawie mogły ponieść wyłącznie kobiety, które ukończyły 12. rok życia, to jest formalnie dojrzałe, a przez to zdolne do małżeństwa. Stan ten uległ zmianie w II w. n.e., kiedy to wprowadzono wyjątek od zasady nieponoszenia odpowiedzialności przez niedojrzałych, o czym świadczą poniższe teksty:

D. 48, 5, 14 (13), 8, Ulpianus libro secundo de adulteriis; *Si minor duodecim annis in domum deducta adulterium commiserit, mox apud eum aetatem excesserit coeperitque esse uxor, non poterit iure viri accusari ex eo adulterio, quod ante aetatem nupta commisit, sed vel quasi sponsa poterit accusari ex rescripto divi Severi, quod supra relatam est.*

We fragmencie tym wskazano, że dziewczyna, która nie miała jeszcze ukończonych 12 lat, a mimo to zawarła związek małżeński i została wprowadzona do domu męża, a następnie dopuściła się zdrady, nie mogła odpowiadać za swój czyn na podstawie *lex Iulia de adulteriis coërcendis*, ponieważ „w świetle prawa nie była uznawana za żonę i przez to nie mogła uchybić instytucji małżeństwa”⁵⁶. W ostatnim jednak zdaniu tego tekstu mowa jest o tym, że taka dziewczyna mogła zostać oskarżona na zasadach dotyczących narzeczonych na podstawie reskryptu cesarza Septymiusza Sewera. Treść i zakres tego reskryptu precyzuje poniższy tekst:

⁵¹ Por. S. Puliatti, *D. 48.5.39 (26 quaest.) e la problematica dell'incesto nell'elaborazione dottrinale di Papiniano*, „Studi Parmensi” 1997, nr 43, s. 153 i n.

⁵² Tak też: D. Stolarek, *Adultera w świetle lex Iulia de adulteriis coërcendis*, Lublin 2012, s. 78.

⁵³ *Ibidem*, s. 115.

⁵⁴ Idem, *Ustawa julijska o karaniu za cudzołóstwa – 5 tytuł 48 księgi Digestów. Tekst – tłumaczenie – komentarz*, „Zeszyty Prawnicze” 2014, nr 14.4, s. 217.

⁵⁵ Zob. też: T.A. McGinn, *Concubinage and the Lex Iulia on Adultery*, „Transactions of the American Philological Association” 1991, nr 121, s. 349.

⁵⁶ Por. T. Mommsen, *Römisches...*, op. cit., s. 697.

D. 48, 5, 14 (13), 3, Ulpianus libro secundo de adulteriis; *Divi Severus et Antoninus rescripserunt etiam in sponsa hoc idem vindicandum, quia neque matrimonium qualecumque nec spem matrimonii violare permittitur.*

Jak wyjaśnił Ulpianus, wspomniany akt faktycznie został wydany przez cesarza Septymiusza Sewera i jego syna Karakallę. Bazując na nim, uznano, że w taki sam sposób jak żonę popełniającą *adulterium*, należało traktować narzeczoną, ponieważ celem ustawy julijskiej była nie tylko ochrona instytucji małżeństwa, ale też nadziei jego przyszłego zawarcia. W konsekwencji, niedojrzała dziewczyna, oddana w związek małżeński, mogła zostać oskarżona o cudzołóstwo zgodnie z reskrypsem cesarskim jak gdyby narzeczoną (*quasi sponsa*)⁵⁷. Reskrypt wydany przez wspomnianych cesarzy nie odnosił się bezpośrednio do cudzołóstwa popełnionego przez niedojrzałą dziewczynę, która została wprowadzona do domu męża, ale generalnie do narzeczonych, które cudzołożyły⁵⁸. Dziewczyna niemająca 12 lat, która została poślubiona mężczyźnie i wprowadzona do jego domu, nie była uznawana za żonę, ale co najwyżej juryści dopuszczali istnienie między taką dziewczyną a mężczyzną więzi narzeczeńskiej, o ile zaręczyny zostały zawarte. Stąd też we wspomnianym reskrypcie przewidziano dla takich dziewcząt odpowiedzialność na zasadach odnoszących się do narzeczonych.

Analiza tych przytoczonych tekstów pokazuje, że *lex Iulia de adulteriis coërcendis*, począwszy od jej uchwalenia w 17 lub 18 r. p.n.e., przewidywała odpowiedzialność karną wyłącznie osób dojrzałych (*puberes*). Sytuacja ta uległa zmianie między 198 a 211 r. n.e., to jest w okresie wspólnych rządów cesarza Septymiusza Sewera i Karakalli, kiedy to wydanym przez siebie reskrypsem rozszerzyli odpowiedzialność na dziewczęta poniżej 12. roku życia⁵⁹. Jak słusznie wskazała D. Stolarek⁶⁰, przedmiotowy reskrypt należy traktować jako wyłom od przyjętej zasady, ponieważ nie ma wzmianek źródłowych wskazujących na generalne obniżenie wieku odpowiedzialności karnej w wypadku *adulterium*.

Wracając do rozważań poświęconych odpowiedzialności karnej osób dojrzałych, trzeba dodać, że mimo zasadniczego poglądu, iż w pełni odpowiadali za swoje czyny, to jednak ich wiek mógł zostać wzięty pod uwagę przy wymiarze kary⁶¹. Taką opinię przykładowo odnajdziemy u Tryphoninusa, komentującego ustawę o karaniu za przestępstwo cudzołóstwa:

D. 4, 4, 37, 1, Tryphoninus libro tertio disputationum; (...) *minor annis viginti quinque non meretur in integrum restitutionem, utique atrocioribus, nisi quatenus interdum miseratio aetatis ad mediocrem poenam iudicem produxerit. Sed ut ad legis Iuliae de adulteriis coërcendis praecepta veniamus, utique nulla deprecatio adulterii poenae est, si se minor annis adulterum fateatur.*

⁵⁷ Określenie *quasi sponsa* wskazuje, że dziewczyna, którą opisywano tymi słowami, była kimś więcej niż tylko narzeczoną, ponieważ została wprowadzona do domu męża (*deductio in domum mariti*), por. G. Rizzelli, *Lex Iulia de adulteriis: studi sulla disciplina di adulterium, lenocinium, stuprum*, Lecce 1997, s. 201. O zdawinach w prawie rzymskim zob. Z. Benincasa, „*Deductio in domum mariti*” a zawarcie „*iustum matrimonium*”, „Zeszyty Prawnicze” 2013, nr 13.2, s. 7 i n.

⁵⁸ D. Stolarek, *Ustawa julijska...*, op. cit., s. 222.

⁵⁹ L.E. Caldwell, *Roman Girlhood and the Fashioning of Femininity*, Cambridge 2015, s. 121.

⁶⁰ D. Stolarek, *Adultera w świetle...*, op. cit., s. 114 (przypis 34).

⁶¹ Zob. T. Mommsen, *Römisches...*, op. cit., s. 1042.

Jurysta we wstępie przypomniał, że za to przestępstwo dojrzeni, nawet jak byli przed 25. rokiem życia, nie mogli skorzystać z restytucji do stanu poprzedniego, lecz jedynie mogli liczyć na to, że sędzia uwzględni ich wiek przy wymiarze kary⁶². Jednakże gdy minor przyznał się do popełnienia zarzucanego mu przestępstwa cudzołóstwa, to wtedy o żadnym odpuście czy złagodzeniu kary nie mogło być mowy. B. Łapicki⁶³ wskazał tutaj użyty termin *miseratio aetatis* w znaczeniu litość, która odgrywała rolę motywu przepisów prawnych i uzasadniała łagodzenie kar w stosunku do osób, które nie ukończyły 25 lat.

Podobne wnioski możemy wyciągnąć po analizie poniższych tekstów:

D. 48, 13, 7 (6), Ulpianus libro septimo de officio proconsulis; *Sacrilegii poenam debet proconsul pro qualitate personae proque rei condicione et temporis et aetatis et sexus vel severius vel clementius statuere (...).*

W tym przypadku Ulpianus wskazał, że przy wymierzaniu kary za świętokradztwo należało ją miarkować, uwzględniając przy tym status sprawcy, okoliczności i czas popełnienia przestępstwa oraz wiek lub płeć sprawcy. Tym samym jurysta przyznał, że wiek miał znaczenie dla wymiaru kary⁶⁴.

Analogiczne wnioski możemy wyciągnąć po lekturze opinii Callistratusa:

D. 47, 21, 2, Callistratus libro tertio de cognitionibus; *Divus Hadrianus in haec verba rescripsit: „Quin pessimum factum sit eorum, qui terminos finium causa positos propulerunt, dubitari non potest. De poena tamen modus ex condicione personae et mente facientis magis statui potest: nam si splendiores personae sunt, quae convincuntur, non dubie occupandorum alienorum finium causa id admiserunt, et possunt in tempus, ut cuiusque patiat aetas, relegari, id est si iuvenior, in longius, si senior, recisius (...).”*

Jurysta przywołał tutaj reskrypt cesarza Hadriana, dotyczący przestępstwa usuwania znaków granicznych (*terminus motus*)⁶⁵, zgodnie z którym kara za ten czyn powinna być wymierzona odpowiednio do statusu sprawcy oraz zamiaru. Dalej dodał, że gdy orzeczona została kara wygnania, to jej długość powinna być uzależniona od wieku sprawcy, mianowicie młodszy sprawca powinien być zostać wygnany na dłuższy okres, a starszy na krótszy⁶⁶. Jak wskazał K. Amielańczyk⁶⁷, przy karaniu za to przestępstwo wiek sprawcy, ze względów humanitarnych, stanowił okoliczność łagodzącą. Zasada ta później została powtórzona w zbiorach prawa Mojżeszowego i rzymskiego⁶⁸.

⁶² J.A.C. Thomas, *Delictal and Criminal Liability...*, op. cit., s. 31.

⁶³ B. Łapicki, *O spadkobiercach ideologii rzymskiej: okres chrystianizacji Cesarstwa Rzymskiego*, Łódź 1962, s. 281.

⁶⁴ Por. W. Krenkel, *Naturalia non turpia: Sex and Gender in Ancient Greece and Rome*, Hildesheim 2006, s. 522.

⁶⁵ O ochronie znaków granicznych w starożytnym Rzymie por. R. Świrgoń-Skok, *Crimen termini moti. Ochrona znaków granicznych w państwie rzymskim*, w: *Salus rei publicae suprema lex*, red. A. Dębiński, H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 2007, s. 325–337.

⁶⁶ M. Vinci, *Fines regere. Il regolamento dei confini dall'età arcaica a Giustiniano*, Milano 2004, s. 54.

⁶⁷ K. Amielańczyk, *Rzymskie prawo karne...*, op. cit., s. 128.

⁶⁸ Por. Coll. 13, 3, 2.

PODSUMOWANIE

Przeprowadzone badania nad zachowanym materiałem źródłowym pokazują, że w prawie rzymskim problematyka wieku i odpowiedzialności karnej była częstym przedmiotem dyskusji jurystów i rozmaitych regulacji.

Podstawowym i pierwotnym warunkiem pociągnięcia do odpowiedzialności karnej było wykazanie, że sprawca działał z zamiarem popełnienia czynu zabronionego, co było równoznaczne z tym, że świadomością obejmował zarówno sferę faktów (przedsięwziętych przez siebie czynności), jak i sferę prawa (bezprawności swojego zachowania). Innymi słowy, musiał być świadomy istoty swego czynu i jego konsekwencji.

Dlatego też w prawie rzymskim początkowo nie wprowadzono sztywnych granic wiekowych, których przekroczenie bezwzględnie pociągałoby za sobą odpowiedzialność karną. W takim ujęciu odpowiedzialność łączono z trzema fazami życia człowieka: z okresem dzieciństwa, z niedojrzałością oraz dojrzałością. *Infantes*, czyli dzieci, nie ponosiły odpowiedzialności karnej. Osoby niedojrzałe (*impuberes*) generalnie również nie podlegały takiej odpowiedzialności, ale w wyjątkowych sytuacjach, gdy byli *pubertati proximus* (bliżej dojrzałości), ponosili odpowiedzialność na zasadach ogólnych, tak jak dojrzały. Wreszcie osoby zaliczane do grupy *puberes*, czyli dojrzały, ponosili odpowiedzialność karną w pełnym zakresie.

Dopiero w VI w. n.e. wspomniane kategorie połączone z konkretnymi granicami wiekowymi, co przełożyło się w oczywisty sposób na zasadę ponoszenia odpowiedzialności karnej. I tak za dzieci wyłączone spod odpowiedzialności karnej uznano osoby do 7. roku życia. Osoby niedojrzałe ujęte były w granicach od 7 do 12 lat w przypadku dziewcząt i od 7 do 14 lat w przypadku chłopców. Generalnie osoby w tym wieku nie ponosiły odpowiedzialności karnej, z tym wyjątkiem, że jeżeli były w wieku zbliżonym do dojrzałości i mogły pojmować znaczenie swojego czynu, to wtedy odpowiadały na normalnych warunkach. Za dojrzałych uznawano kobiety po 12. roku życia i mężczyzn po 14. roku życia; ponosili oni odpowiedzialność w pełnym zakresie.

Odnosząc przeprowadzone rozważania na grunt prawa polskiego i toczoną dyskusji na temat wieku do pociągnięcia nieletniego do odpowiedzialności za czyny zabronione, zaakcentować trzeba myśl przewodnią rzymskich jurystów. O odpowiedzialności karnej nie powinien automatycznie decydować określony wiek, ale *voluntas*, czyli ogólne pojmowanie znaczenia czynu przez sprawcę i jego świadomość do jego zachowania i bezprawności. Prawo rzymskie najpierw przez kilkanaście wieków (od VIII w. p.n.e. do VI w. n.e.) opierało się na tej zasadzie, a dopiero zebrawszy takie doświadczenie, zdecydowano się nieostrym kategoriom przypisać konkretne granice wiekowe. Dlatego – wzorem prawa rzymskiego – postulować należy, aby przy reformach prawnych odnoszących się do granic wiekowych odpowiedzialności karnej i dyskusjach na ich temat, bazować na doświadczeniu z praktyki sądowej, która przecież opiera się na rozstrzyganiu konkretnych spraw i jest najbliższa charakterem rzymskiej kazuistyce, a następnie ustalać granice odpowiedzialności nieletnich.

BIBLIOGRAFIA

- Albanese B., *Sul senatoconsulto Liboniano*, „Ann. Sem. Giur. Univ. Palermo” 1976, nr 36.
- Albertario E., *Delictum e crimen nel diritto romano-classico e nella legislazione giustiniana*, Milano 1924.
- Amielańczyk K., *Głos cesarza Hadriana w sprawie s.c. Silanianum*, „Zeszyty Prawnicze” 2006, vol. 1.
- Amielańczyk K., *Lex Cornelia de sicariis et veneficis: Ustawa Korneliusza Sulli przeciwko nożownikom i trucicielom 81 r. p.n.e.*, Lublin 2011.
- Amielańczyk K., *Rzymskie prawo karne w reskryptach cesarza Hadriana*, Lublin 2006.
- Amielańczyk K., *Vis – pomiędzy prawem rzymskich deliktów prywatnych a rzymskim prawem karnym publicznym*, w: *Przemoc w świecie starożytnym: źródła, struktura, interpretacje*, red. D. Słapek, I. Łuć, Lublin 2017.
- Bauman R.A., *Crime and Punishment in Ancient Rome*, London–New York 1996.
- Benedek F., *A Senatus Consultum Silanianum*, Budapest 1963.
- Benincasa Z., „*Deductio in domum mariti*” a zawarcie „*iustum matrimonium*”, „Zeszyty Prawnicze” 2013, nr 13.2.
- Berger A., *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953.
- Berger A., *Jugendschutz und Jugend-Besserung. Material und Abhandlungen, vorwiegend strafrechtlichen Charakters unter weitgehender Berücksichtigung des Auslandes und der Geschichte*. 2 Teile, Leipzig 1897.
- Birks P., *The Roman Law of Obligations*, Oxford 2014.
- Birley A.R., *A New Governor of Britain (20 August 127): L. Trebius Germanus*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” 1999, vol. 124.
- Burdese A., *Sulla capacità intellettuale degli impuberes in diritto classico*, „Archivio giuridico” 1956, nr 150.
- Caldwell L.E., *Roman Girlhood and the Fashioning of Femininity*, Cambridge 2015.
- Cascione C., *Roman Delicts and Criminal Law*, w: *Obligations in Roman Law: Past, Present, and Future*, red. T.A. McGinn, Ann Arbor 2012.
- Cervenca G., *Note in tema di responsabilità penale del „minor XXV annis”*, „Sodalitas. Scritti in onore di A. Guarino” 1984, nr 6.
- Crofts T., Crofts W.T., *The Criminal Responsibility of Children and Young Persons: A Comparison of English and German Law*, Aldershot 2002.
- Cursi F.M., *La formazione delle obbligazioni ex delicto*, „Revue internationale des droits de l’antiquité” 2011, nr 58.
- Diaz Bialet A., *La imputabilidad penal en el derecho romano*, „Revista de la Societa Argentina de Derecho Romano” 1954, nr 1.
- D’Ippolito F., *Una presunta disposizione del SC Silanianum*, „Synteleia Arangio-Ruiz” 1964, vol. II.
- Flaig E., *Ritualisierte Politik: Zeichen, Gesten und Herrschaft im Alten Rom*, Göttingen 2004.
- Frier B.W., *A Casebook on the Roman Law of Delict*, Oxford 1989.
- Gaughan J.E., *Murder Was Not a Crime: Homicide and Power in the Roman Republic*, Austin 2010.
- Harris W.V., *The Roman Version*, w: *Ten Years of the Agnes Kirsopp Lake Michels Lectures at Bryn Mawr College*, red. S.B. Faris, L.E. Lundeen, Bryn Mawr 2006.
- Hellwege P., Wittig P., *Delictual and Criminal Liability in Germany*, w: *Comparing Tort and Crime: Learning from across and within Legal Systems*, red. M. Dyson, Cambridge 2015.
- Hermann L., *La genèse du senatus consultum Silanianum*, „Revue internationale des droits de l’antiquité” 1952, vol. 1.
- Hillner J., *Prison, Punishment and Penance in Late Antiquity*, Cambridge 2015.
- Jońca M., *Przestępstwo znieważenia grobu w rzymskim prawie karnym*, Lublin 2013.

- Jurgielewicz-Delegacz E., *Ewolucja odpowiedzialności nieletnich na przestrzeni lat*, „Studia Prawnoustrojowe” 2019, nr 4.
- Kołodko P., *Ustawodawstwo rzymskie w sprawach karnych. Od ustawy XII tablic do dyktatury Sulli*, Białystok 2012.
- Konarska-Wrzosek V., *Komentarz do art. 1, w: Wspieranie i resocjalizacja nieletnich. Komentarz*, red. P. Górecki, P. Kobes, V. Konarska-Wrzosek, Warszawa 2023, art. 1 / teza 1 (e-LEX).
- Kosior W.J., *Kategorie i granice wieku oraz ich znaczenie w rzymskim prawie prywatnym*, Rzeszów 2022.
- Krenkel W., *Naturalia non turpia: Sex and Gender in Ancient Greece and Rome*, Hildesheim 2006.
- Kuryłowicz M., *Odpowiedzialność „nieletnich” za czyny bezprawne w prawie rzymskim*, w: *Postępowanie z nieletnimi*, red. T. Bojarski, Lublin 1988.
- Labuschagne J.M.T., *Strafregtelike aanspreklikeid van kinders*, „Journal of South African Law” 1978, nr 250.
- Laingui A., *La Responsabilité pénale dans l’ancien droit: XVIe–XVIIIe siècle*, „Librairie générale de droit et de jurisprudence” 1970, nr 17.
- Lebigre A., *Quelques aspects de la responsabilité pénale en droit romain classique*, Paris 1967.
- Longo G., *Delictum e crimen*, Milano 1976.
- Loska E., *Kilka uwag na temat zeznań niewolników w procesie karnym*, „Zeszyty Naukowe KUL” 2017, vol. 3/60.
- Loska E., *Obowiązek niewolników obrony swojego właściciela*, „Zeszyty Prawnicze” 2004, nr 4.1.
- Lucrezi F., Mancini G., *Crimina e delicta nel tardo antico. Atti del Seminario di Studi. Teramo, 19–20 gennaio 2001*, Milano 2003.
- Łapicki B., *O spadkobiercach ideologii rzymskiej: okres chrystianizacji Cesarstwa Rzymskiego*, Łódź 1962.
- McGinn T.A., *Concubinage and the Lex Iulia on Adultery*, „Transactions of the American Philological Association” 1991, nr 121.
- Misztal-Konecka J., *Incestum w prawie rzymskim*, Lublin 2007.
- Mokrzewski K., *Profanacja grobu w prawie rzymskim*, w: *Aspekty społeczno-prawne rozwoju antycznego Rzymu*, red. O. Braniewicz, P. Kowalczyk, Toruń 2014.
- Mommsen T., *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899.
- Perrin B., *La responsabilité délictuelle de l’impubère en droit romain classique*, „Annales Universitatis Saraviensis” 1954, nr 3.
- Perrin B., *La responsabilité pénale du mineur de vingt-cinq ans en droit romain*, „Mélanges d’archéologie et d’histoire” 1966, nr 3.
- Puliatti S., *D. 48.5.39 (26 quaest.) e la problematica dell’incesto nell’elaborazione dottrinale di Papiniano*, „Studi Parmensi” 1997, nr 43.
- Rabello A.M., *The Responsibility of Minors in Jewish Criminal Law (Biblical and Talmudic Period and Notes of Comparison with Roman Law)*, „Acta Juridica” 1977.
- Rein W., *Das Criminalrecht der Römer von Romulus bis auf Justinian. Ein Hülfsbuch zur Erklarung der Klassiker und der Rechtsquellen*, Leipzig 1844.
- Rivière Y., *La délinquance juvénile dans l’Empire romain*, w: *Lorsque l’enfant grandit: entre dépendance et autonomie*, red. J.P. Bardet, Paris 2003.
- Rizzelli G., *Lex Iulia de adulteriis: studi sulla disciplina di adulterium, lenocinium, stuprum*, Lecce 1997.
- Robinson O.F., *Slaves and the Criminal Law*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung” 1981, vol. 1/98.
- Robinson O.F., *The Criminal Law of Ancient Rome*, Baltimore 1995.
- Solazzi S., *Qui infanti proximi sunt*, „Labeo” 1955, nr 1.
- Stolarek D., *Adultera w świetle lex Iulia de adulteriis coërcendis*, Lublin 2012.

- Stolarek D., *Ustawa julijska o karaniu za cudzołóstwa – 5 tytuł 48 księgi Digestów. Tekst – tłumaczenie – komentarz*, „Zeszyty Prawnicze” 2014, nr 14.4.
- Świrgoń-Skok R., *Crimen termini moti. Ochrona znaków granicznych w państwie rzymskim*, w: *Salus rei publicae suprema lex*, red. A. Dębiński, H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 2007.
- Świrgoń-Skok R., *Wiek a wymiar kary w rzymskim prawie karnym*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio G”, 2024, vol. 71, no. 3.
- Thomas J.A.C., *Delictal and Criminal Liability of the Young in Roman Law*, „Société Jean Bodin pour l’histoire comparative des institutions (ed.) L’enfant, Recueils de la Société Jean Bodin pour l’histoire comparative des institutions” 1977, nr 38.
- Uruszczak W., *Tradycja w historii prawa*, „Zagadnienia Naukoznawstwa” 2002, vol. XXXVIII, nr 3/153.
- Vinci M., *Fines regere. Il regolamento dei confini dall’età arcaica a Giustiniano*, Milano 2004.
- Zabłocka M., *Polityka dynastii julijsko-klaudyjskiej wobec wyzwoleń i wyzwoleńców*, „Prawo Kanoniczne” 1984, nr 27/1–2.
- Zabłocka M., Zabłocki J., *Ustawa XII Tablic. Tekst. Tłumaczenie. Objaśnienia*, Warszawa 2003.
- Zakrzewski A., *Czemu ma obecnie służyć historia prawa, co jej grozi?*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2011, vol. X.

Cytuj jako:

Kosior W.J., *Odpowiedzialność karna nieletnich w starożytnym Rzymie*, „Ius Novum” 2026, nr 2(20), s. 53–73. DOI: 10.26399/iusnovum.v20.2.2026.17/w.j.kosior